

DIK VAN DER MEULEN

Koning WILLEM III

1817–1890

Boom Amsterdam

Eerste druk november 2013 (gebonden editie)
Tweede druk december 2013 (paperback)

© 2013 Dik van der Meulen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Vormgeving Brigitte Slangen, Nijmegen
Beeldredactie Froukje Holtrop, Amsterdam

ISBN 9789089533043

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

INHOUD

Inleiding — 9

Hoofdstuk 1 De kleine koning 1817-1837 — 17

De vertrouwensman — 17

101 kanonschoten — 24

De geest van Rousseau — 41

Een onkundig jongmens — 54

Jagen en dansen — 61

Hoofdstuk 2 Het huwelijk 1837-1840 — 73

Drie jaar te laat — 73

Een nicht uit Zuid-Duitsland — 77

Een huwelijk uit liefde — 88

Vloerkleed als huwelijksgeschenk — 96

Artikel 138 — 103

Anna's froideur — 108

Oranjes hoop — 116

Hoofdstuk 3 Prins zonder bevoegdheden 1840-1849 — 123

Paardensport en galabals — 123

Het donkere paleis — 134

Geboortes en sterfgevallen — 144

Een werkzame geest — 150

1848 — 163

De rots — 178

Louise — 186

Hoofdstuk 4 Willem III, koning 1849-1853 — 191

- Spaanse vlieg of ploertendoder — 191
- Comment faire?* — 199
- Schulden en schilderijen — 205
- Delft en Amsterdam — 213
- Een werkzame koning — 223
- Een ministerie van politieke warhoofden — 230
- Oorlog met de ministers — 239
- De koning-groothertog — 251
- Het laatste jaar van de ongewenste samenwerking — 258
- Invasie in het missiegebied — 267

Hoofdstuk 5 Pater familias 1853-1862 — 281

- Ouders en zonen — 281
- Een engel op de wolken — 292
- Zulk een koning! — 299
- Minnelijk gescheiden — 308
- Willem de Goede — 313
- Een ministerie van alle Nederlanders — 323
- Monarchalen en papodemocraten — 337

Hoofdstuk 6 Nazomer van de koningsmacht 1862-1868 — 363

- Achter de klompenwacht — 363
- Onder het volk — 373
- Flirt met de liberalen — 384
- Een ministeriële absurditeit — 399
- De koning en de groothertog — 410
- Conservatieve zwanenzang — 428
- Terug tot de liberalen — 434

Hoofdstuk 7 De afwezige koning 1868-1879 — 441

- De herenboer van Het Loo — 441
- De kunstenkoning — 449
- De val van een vriend — 462
- Een vredevorst op oorlogspad — 472

Een kwarteeuw koning — 484
Delft I — 492
Delft II — 500
De Parijzenaar — 511

Hoofdstuk 8 De Grijze Vorst 1877-1890 — 525

La Ambre — 525
Ware affectie — 536
O, Emma, Emma mein — 542
Een versnelde samenleving — 553
Radicalen en revolutionairen — 561
Nieuw en oud hout — 577
De koning en de constitutie — 589
Boze en goede luimen — 599
De lijdende vorst — 606

Epiloog De gebalsemde koning — 615

Verantwoording — 629
Dankwoord — 631

Noten — 635
Archieven — 700
Literatuur — 701
Illustratieverantwoording — 724
Personenregister — 725

Inleiding

Zijn borstbeeld staat in een nis van een oude fabriek. Als een exotische plant lijkt hij uit de muur te sprouiten, de negentiende-eeuwse koning met zijn indrukwekkende schouderversiering en het kroontje onder zijn hals, die vanuit zijn beschutting in het voormalige textielstadje Nijverdal op de voorbijgangers neerziet.

Maar wie kijkt naar hem om? Voetgangers zijn er weinig en de vrachtwagens, tractoren en forenzenauto's spoeden zich voort, op weg naar magazijn, akker en kantoor, de stenen koning van weleer in een wolk van uitlaatgassen en fijnstof achterlatend. Een minder vorstelijke plek is nauwelijks denkbaar dan die kale Twentse muur langs een doorgaande weg.

De echte koning Willem I¹¹ was niet zo gemakkelijk over het hoofd te zien. Een grote man met een volle baard en een krachtige stem die hij, zo verzekerden mensen die hem van nabij hadden meegemaakt, vaak liet bulderen. Bij publieke gelegenheden stak hij zich bij voorkeur in een admiraalsuniform, maar in de beslotenheid van zijn paleizen of buitenplaatsen kon men hem in meer informele dracht aantreffen: in een eenvoudig pak met een 'politiehelm', in kamerjas of zelfs, zo werd gefluisterd, *ongekleed*...

Hij regeerde van 1849 tot zijn dood in 1890. Langer dan zijn beide voorgangers en later alleen overtroffen door zijn dochter Wilhelmina. In die eenveertig jaren bleef maar weinig bij het oude. De verstedelijking van Nederland nam sterk toe. Molens werden vervangen door stoommachines, woeste gronden veranderden in akkers en weilanden, trekschuit en diligence maakten plaats voor de trein. Steeds meer gebouwen kregen elektriciteit en ook de telefonie deed in Nederland haar intrede. Niet minder ingrijpend waren de staatkundige hervormingen. De ministers, tot 1848 uitvoerders van de vorstelijke verordeningen, werden zelf verantwoordelijk. Het parlement, dat direct werd gekozen, maakte wetten en oordeelde over de regering. Nederland was, kortom,

een parlementaire democratie geworden, al mocht ook in 1890 nog maar een beperkt deel van de mannelijke bevolking stemmen. Het algemeen stemrecht, dus ook voor vrouwen, zou nog bijna dertig jaar op zich laten wachten.

En toch, wat is er over van Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk, de derde koning der Nederlanden? Anders dan van Willem I en II zijn er geen echte standbeelden van hem bewaard, alleen een enkel borstbeeld. Behalve de buste in Nijverdal zijn er in de openbare ruimte nog drie exemplaren te vinden, waarvan die op het Indonesische eiland Banda het indrukwekkendst is. Het is verbazingwekkend dat dit monument de dekolonisatie heeft overleefd. Daarnaast heeft Apeldoorn nog een bronzen plaat met de afbeeldingen van Willem III en zijn tweede vrouw Emma. Hij is bevestigd op de onderzijde van de gedenk-naald bij Het Loo, het paleis waar de koning zich bij voorkeur ophield.

Verspreid over het land zijn er verder nog enkele monumentjes te vinden die weliswaar geen beeltenis van hem dragen, maar wel te zijner ere zijn geplaatst. Het merendeel staat in het rivierenland. Ze zijn opgericht als dankbetoon voor zijn steun aan de slachtoffers van enkele watersnoodrampen. Ook zijn er her en der wat straten en pleinen naar hem vernoemd – al zijn zelfs de bewoners zich daarvan zelden bewust. Hoe kan iemand tenslotte weten dat de Haagse Koningskade haar naam dankt aan déze koning?

Wie hem ter sprake brengt, kan rekenen op een vragende blik of onverschilligheid. Een enkeling toont herkenning en zegt: ‘Aha, Koning Gorilla!’ Onder de weinigen die wel van hem hebben gehoord, is zijn reputatie immers bedroevend.

Het valt ook niet te ontkennen: over de man die bij officiële gelegenheden en in de dagbladen in zijn tijd werd geëerd als de ‘Vrededorst’ en ‘Willem de Goede’, spraken veel Nederlanders in besloten kring ongunstiger. En niet alleen Nederlanders. Al in de dagen van Willems inhuldiging oordeelde de Franse schrijver Alexandre Dumas (Père) – schepper van *De graaf van Montecristo* en *De drie musketiers* – over de vorst:

Zijn excentriciteit, zijn karakter en zijn gedrag, waarvoor vaak met geen mogelijkheid een excuus gevonden kan worden, hebben al lang geleden de algemene overtuiging doen postvatten dat zijn troonsbestijging onvermijdelijk rampspoed over Nederland zal brengen.¹

Was deze reputatie terecht? En heeft Willems koningschap het land inderdaad zoveel tegenslag bezorgd? Slechts zelden heeft iemand een poging gedaan een antwoord te geven op deze en andere vragen over koning Willem III. In de

talrijke boeken en artikelen over de negentiende-eeuwse geschiedenis treedt hij meestal op als niet meer dan een figurant, een decoratieve maar onbeduidende bijrolspeler. Hoewel er in de loop der jaren wel een enkel boek over hem is verschenen, heeft niemand zich tot nu toe aan een biografie van hem gewaagd – en dat is merkwaardig voor een man die zo lang koning der Nederlanden is geweest.

Merkwaardig, maar wel begrijpelijk. De weerbarstige reputatie van Willem III heeft menigeen ervan weerhouden zich nader in hem te verdiepen, zeker in de jaren dat koningsbiografen van hun hoofdpersoon doorgaans geen kwaad wilden weten. Een kritische biografie zou immers tegen de nationale gevoelens indruisen. Bijkomend probleem was lange tijd de veronderstelde ontoegankelijkheid van collecties waarin het privéleven van deze koning besloten lag, of zou moeten liggen. De gelimiteerde openbaarheid van de bronnen was voor de onderhavige biografie niet langer een beletsel. Het archief van koning Willem III, berustend in het Koninklijk Huisarchief, kon zonder restrictie worden bestudeerd. Andere collecties, zoals die in het Nationaal Archief en in regionale en buitenlandse archieven, waren al langer raadpleegbaar.

Niet dat daarmee alle barrières voor het schrijven van zo'n biografie waren verdwenen. De voornaamste hindernis was, als vanouds, de tijd. Niet zozeer de tijd die met het tot stand komen van zo'n boek is gemoeid – hoewel een factor van betekenis –, als wel de meer dan 120 jaren die ons inmiddels scheiden van Nederlands voorlaatste koning. De dagen van koning Willem III zijn voorbij: zo voorbij als een tijdperk maar zijn kan, en over hemzelf kan hetzelfde worden gezegd. Levende getuigen zijn er niet meer; naast de stenen spreken alleen de documenten.

Dit geldt voor zoveel biografische hoofdfiguren. In het geval van een koning is er een extra complicatie. Willem III werd – als eerste van zijn geslacht – opgevoed met het vooruitzicht dat hij eenmaal koning der Nederlanden zou worden. Wat verder ook de intenties van zijn ouders, gouverneurs en onderwijzers zijn geweest, het maakte dat zijn jeugd per definitie afweek van die van zijn leeftijdgenoten. Over de rest van zijn leven kan in versterkte mate hetzelfde worden gezegd.

Voor de onderzoeker zit er echter ook een andere kant aan. Er is een opvallend verschil tussen het biografisch (archief)materiaal van vorsten en dat van andere publieke figuren, zoals politici en kunstenaars. De chroniqueur van het leven van Thorbecke – om maar eens een belangrijke tegenstrever van Willem III te noemen – is gelukkig met elke kruimel over de jonge jaren van zijn hoofdpersoon. De koningsbiograaf daarentegen zucht onder een overdaad aan materiaal. De verklaring is eenvoudig. Toen Thorbecke een jongen was, kon

geen mens voorzien tot welke maatschappelijke hoogte hij zou stijgen. Gevolg is dat zijn prille krabbeltjes en briefjes hooguit incidenteel zijn overgeleverd. Daarentegen bewaarde men van de aspirant-koning bijna alles: zijn eerste kattebelletjes, zijn kindertekeningen, maar ook zijn schrijfoefeningen en reken-sommen. Daarnaast zijn er archiefdozen vol lesroosters, rapporten van zijn gouverneurs en andere documenten die een gedetailleerde reconstructie van zijn jeugd mogelijk maken.

De wonderlijke omstandigheid doet zich voor dat de documenten over het persoonlijk leven van deze koning schaarser worden naarmate zijn jaren vorderen. Dit is precies omgekeerd aan wat een biograaf van een 'gewone' beroemde hoofdpersoon zal ervaren. Naarmate Thorbeckes ster rees, waren zijn vrienden en correspondenten meer geneigd zijn brieven te koesteren, die immers de persoonlijke waarde gingen overstijgen. Vanaf het moment dat de staatsman in 1848 de grondwet wijzigde, werd elke snippet van zijn hand van belang gevonden. Bij een prins of koning lag zo'n bewaardrift uiteraard ook voor de hand, maar juist in het geval van de volwassen prins Willem, later koning Willem III, heeft die weinig sporen nagelaten. Zijn correspondentie bevat talrijke hiaten. Er is wel eens gesuggereerd dat dit geen toeval is. Toch is er geen reden om te geloven dat veel van zijn brieven na zijn dood *bewust* zijn vernietigd, bijvoorbeeld om te verhinderen dat minder welgevallige feiten aan het licht zouden komen. Talrijke documenten die ongetwijfeld als minder vleidend voor de vorst zullen worden ervaren, zijn gewoon te vinden in particuliere en openbare collecties.

Een eis die een lezer aan een koningsbiografie mag stellen, is dat zo'n boek zich niet beperkt tot het leven van de hoofdfiguur. Natuurlijk, ook bij andere levensbeschrijvingen zal de auteur niet voorbij kunnen gaan aan de tijd en de omstandigheden waarin een schrijver, wiskundige, schilder of politicus verkeerd heeft. In het geval van een koning moet zo'n boek, binnen grenzen en met alle beperkingen die eraan verbonden zijn, ook de geschiedenis van een koninkrijk zijn. Dat wil zeggen dat de maatschappelijke ontwikkelingen van het land moeten worden beschreven. Het staatkundig leven is zo mogelijk nog belangrijker, want dat was – zeker in de tijd van Willem III – waar het voor een koning allemaal om draaide. Omdat zijn vader al in maart 1849 overleed, was Willem III de eerste vorst die werkelijk met de consequenties van de grondwetswijziging van 1848 te maken kreeg. Zijn lange regeringsperiode stond goeddeels in het teken van de vestiging van een bestuurlijk systeem dat in grote lijnen nog altijd bestaat. Koning Willem III speelde hierin een nadrukkelijke rol, zij het dat de ontwikkelingen zich niet precies voltrokken zoals hij ze zich had

gewenst. Zijn inmenging, die niet zelden in onwil en verzet ontaardde, komt in dit boek uitvoerig aan de orde.

Met het bestuurlijke systeem veranderden ook het koningschap en alles wat daarmee verbonden was, zoals het leven aan het hof en de monarchale hoogtijdagen: de opening van de Staten-Generaal, de verjaardag van de koning, de vele jubilea en herdenkingen. Omdat het koningschap goeddeels synoniem is met degene die het bekleedt, zal dit onderwerp in dit boek een vanzelfsprekende nadruk krijgen. Daarbij zal ook worden gezien in hoeverre en op welke wijze de Oranjemonarchie zich met de nationale identiteit begon te verbinden.

Dit staat in nauw verband met de beeldvorming rond het koningschap. Monarchie en mythe zijn onlosmakelijk en zelfs noodzakelijk met elkaar verflochten, maar op een wijze die ingewikkelder is dan men in eerste instantie zou denken. De combinatie heeft tot een zorgvuldig geregisseerde verheerlijking van vorst en vaderland geleid, zeker in een tijd dat veel inwoners van de nog maar recent uitgevonden natie – overeenkomstig de tijdgeest – naar vaderlandsliefde neigden: nooit zijn er meer Koningsliederen gecomponeerd dan in de jaren van Willem III. Maar er kwam ook een tegenbeweging op gang, die evenmin ongevoelig was voor de sprookjesachtige kant van de monarchie – zij het dat men daar aan donkere mythen de voorkeur gaf. Ze maakten vooral in socialistische en anarchistische kringen opgang. Het was hier dat ‘Koning Gorilla’ ter wereld kwam, een op waarheid en verbeelding gebaseerde pamfletheld, die tot de dag van vandaag het beeld van Willem III heeft bepaald.

Toch is dit in de eerste plaats een biografie van koning Willem III, en daarom zal zijn persoonlijk leven centraal staan. Zijn jonge jaren, zijn huwelijk – eerst met Sophie van Wurtemberg, later met Emma van Waldeck-Pyrmont –, zijn omgang met hofdignitarissen, ministers en niet in de laatste plaats zijn onderdanen, zijn goede kanten en gebreken, dit alles is het onderwerp van dit boek. Dat het zodoende bij vlag en wimpel het karakter krijgt van een chronique scandaleuse, is onvermijdelijk. Hoe de hoofdpersoon zich heeft ontwikkeld, en waarom hij zo is geworden, zijn de vanzelfsprekende en tegelijk zo complexe zaken waarover het in elke biografie zou moeten gaan. Eén vraag moet echter worden beantwoord: hoe heeft Willem III het als staatshoofd gedaan? Of, nog eenvoudiger, was hij een goede koning? Hoe zijn reputatie ook was, welke mythen hem ook omgaven, aan de vraag of hij zijn vak verstond kan niet worden voorbijgegaan.

Een enkel leesadvies is hier nog op zijn plaats. Zeker in de eerste hoofdstukken ligt de verwarring op de loer. Men struikelt er over de personen die Willem

heten en ook nog eens sterk verwante titels dragen. De complexiteit kan niet beter worden geïllustreerd dan door de gedenkwaardige bijeenkomst op 4 november 1840, toen de jongste Willem werd gedoopt. Vier generaties waren daarbij aanwezig: de eerste koning der Nederlanden, die kort tevoren was geabdiceerd, de tweede, die nog moest worden ingehuldigd, de derde – de hoofdpersoon van dit boek –, die juist de directe troonopvolger was geworden, en de vierde, die in de toekomst nog eens koning had moeten worden. Allen heetten ze Willem, of Guillaume: zoals bijna alle Europese vorstenhuizen bedienden de Oranjes zich veelvuldig van het Frans. Omdat de verwarring ook toen al speelde, werd de oudste vaak Willem Frederik genoemd en de tweede, zeker in zijn jonge jaren, Guillot, terwijl de vierde de koosnaam Wiwill kreeg. Voor de latere koning Willem III is nooit een andere roepnaam bedacht. Voor de duidelijkheid zij alvast gezegd: als in dit boek de naam Willem valt, zonder verdere aanduiding, dan wordt daarmee de hoofdpersoon bedoeld.

Een mogelijkheid om de diverse actoren uit elkaar te houden, is hen met hun titels aan te duiden. Maar ook die titulatuur is verre van eenvoudig. Tot de abdicatie van koning Willem I was de Willem om wie het in dit boek gaat, erfprins van Oranje. Zijn grootvader droeg die titel ook al eens, in de voorbije jaren dat stadhouder Willem V nog leefde. Het woord erfprins onderging met de wording van het koninkrijk dan ook een betekenisverandering. Welnu, de vader van Willem was prins van Oranje, een titel die in die dagen al vaak door het woord kroonprins werd vervangen. Hoewel deze titel volgens de grondwet niet bestond, was er kennelijk geen bezwaar tegen het gebruik ervan. Omdat kroonprins wat helderder is dan prins van Oranje, zal die term in dit boek regelmatig worden gebruikt, ondanks de staatsrechtelijke twijfel die sommigen daarbij zullen hebben. Dit betekent niet dat hiermee alle mogelijke persoonsverwisselingen bij voorbaat ongedaan zijn gemaakt. De lezer van dit boek houde vooral het volgende in gedachten: vanaf zijn geboorte in 1817 tot aan de abdicatie van zijn grootvader in 1840 was Willem de erfprins van Oranje. Nadat zijn vader koning was geworden, werd Willem prins van Oranje, ofwel kroonprins. Met het overlijden van Willem II in 1849 kwam er een einde aan deze titulaire baaierd. Voortaan ging Willem door het leven als koning Willem III. Om eventuele verwisselingen met de jongste Willem te voorkomen, blijft voor hem de naam Wiwill gereserveerd. In de eindnoten zou de zaak ronduit chaotisch kunnen worden, en daarom is ervoor gekozen het viertal daar Willem I, Willem II, Willem III en Wiwill te noemen: vanzelfsprekend incorrect, maar wel ondubbelzinnig en helder.

De hier geschetste verwarring had nog groter kunnen zijn indien de buitenlandse vorstennamen in het Nederlands waren overgezet, zoals vaak ge-

beurt. Willems schoonvader zou, om maar iets te noemen, in dat geval ook Willem heten, net als diverse andere staatshoofden met wie hij te maken had. Mede om die reden hebben zij hun naam in hun landstaal behouden (die niet per se de taal is waarin zij spraken en dachten). Ook op deze keuze zijn overigens weer uitzonderingen gemaakt: vorsten uit het verdere verleden worden in het Nederlands genoemd, zoals Frederik de Grote. Willems Russische verwanten als de tsaren Nicolaas en Alexander en grootvorst Constantijn komen eveneens onder hun Nederlandse namen voor. In een aantal gevallen is de spelling van die tijd en van latere historische publicaties gevolgd. Zo wordt Willems moeder Anna Paulowna genoemd, al zou Pavlovna misschien wel zo correct zijn geweest. Om vergelijkbare redenen wordt het vorstendom dat men tegenwoordig als Württemberg kent, hier met Wurtemberg aangeduid.

Over de meertaligheid van de Oranjes is nog iets te zeggen. Ze beheersten het Frans voortreffelijk, wat ook niet anders kon: het was de lingua franca in koninklijke kringen. Hoewel de vorstelijke families soms door oorlogen uiteen werden gedreven, gingen ze intensief met elkaar om. Ze trouwden met elkaar en zorgden voor nageslacht. Alleen al daarom was het volstrekt noodzakelijk dat de Romanovs, de Hohenzollerns en de Oranjes dezelfde taal spraken. In de regel beheersten ze eveneens hun landstaal. Dat gold ook voor Willem, al kan uit Nederlandstalige documenten van zijn hand en uit getuigenissen van derden worden afgeleid dat zijn Frans beter was dan zijn Nederlands. Zijn eerste vrouw Sophie kreeg het Nederlands nooit onder de knie, maar Emma, zijn tweede echtgenote, maakte er terstond werk van. Met haar en Wilhelmina zou de vernederlandsing van het koningshuis doorzetten.

Het gevolg van dit alles is dat een groot deel van de correspondentie in het Frans geschreven was. Omwille van de leesbaarheid is ervoor gekozen alle teksten, ook die in het Duits en Engels, te vertalen. Een enkele keer is van deze regel afgeweken, als de betekenis van een buitenlands tekstfragment geen ruimte voor twijfel laat.

Dit boek staat niet op zichzelf. Het maakt deel uit van een reeks van drie biografieën over de koningen Willem I, Willem II en Willem III. De auteurs hebben nauw met elkaar samengewerkt en geprobeerd aan dezelfde hoofdthema's aandacht te besteden. Dat betekent niet dat de boeken op elkaar lijken. Het gaat hier om drie koningen die in al hun doen en laten verschilden, beschreven door drie onderscheiden biografen. De drie boeken zijn afzonderlijk van elkaar te lezen. Toch valt niet te ontkennen dat ze ook op elkaar aansluiten. Tezamen omsluiten ze een periode van bijna honderdtwintig jaar Oranjege-schiedenis.

Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk,
erfprins van Oranje, in 1833.
Jean Baptiste van der Hulst

1817-1837

De vertrouwensman

Onweerstaanbaar dringt het beeld zich op. De minister van Justitie van het Koninkrijk der Nederlanden, Cornelis Felix van Maanen, heeft zich op een januariavond in 1817 na een lange werkdag teruggetrokken op zijn Brusselse werkkamer. Omringd door stapels papier, een kaars op tafel en zijn pen koortsachtig in de inktpot dopend, schuift de doorgewinterde jurist de ene na de andere versie terzijde van een kennelijk hoogst gewichtig geschrift. ‘Op heden den’ – open plek – ‘1817 des middags ten twee...’ doorgehaald en verbeterd: ‘ten twaalf uren...’ Nieuwe poging, ‘Op heden den ... 1817 des middags ten twaalf uren heb ik NN Lid van de regerings Commissie der Stad Brussel...’

Ten slotte ligt er een tekst die een klerk in zijn mooiste schoonschrift mag kopiëren op een foliovel. Maar zelfs die heeft het niet gehaald: een paar doorhalingen en verbeteringen hebben ervoor gezorgd dat ook dit indrukwekkende stuk alleen nog maar goed was voor het oud papier – of voor het archief, want dat is de plek waar de kladversies en concepten uiteindelijk zijn beland.¹

Bijna tweehonderd jaar later wordt de lezer bevangen door een gevoel van mededogen met de bewindsman, die zich naast zijn drukke werkzaamheden als minister van Justitie opgescheept zag met zoiets triviaals als een geboorteaangifte. Wat de bezigheid zo beladen maakte, was dat het niet om Van Maanens eigen kroost ging, maar om de oudste kleinzoon of -dochter van zijn superieur, Willem Frederik, de eerste Nederlandse Oranjekoning.

Een extra complicatie was de onbekendheid van Van Maanen met deze formaliteit. De burgerlijke stand was een recent verschijnsel, net als het kadaster, de onderwijswet, het burgerlijk huwelijk, een gewijzigde rechtspraak en het burgerlijk wetboek (de *Code Napoléon*). Het waren allemaal zaken die in het

voorgaande decennium waren ingevoerd, tijdens de Franse overheersing van de Nederlanden. In het kader van de burgerlijke stand moest iedere pasgeboren inwoner van het Koninkrijk der Nederlanden worden ingeschreven in het geboorteregister. Ook personen van koninklijken bloede ontkwamen hier niet aan, al beschikten zij over dienaren die zich over deze administratieve kant van de gezinsuitbreiding konden buigen.

In dit geval viel de eer toe aan Van Maanen. Maar zelfs voor deze vertrouwen van koning Willem I, meer dan wie ook gewend aan juridische praktijken en ambtelijke plichtplegingen, was de geboorteaangifte van een prins onbetreden terrein. Het zijn niet alleen de kladversies die laten zien hoe de minister van Justitie heeft geworsteld met de nieuwe bepalingen. Het blijkt ook uit een 'Memorie' die zich tussen kladversies bevindt. 'De voorschriften van het nog in werking zijnde burgerlijk regt...' – daarmee doelde Van Maanen op de *Code Napoléon* – '...ten aanzien van de aangifte der geboorte van kinderen aan den beambten van den burgerlijken Stand, zijn vervat in art. 55-56 en 57 van het burgerlijk Wetboek, welke aldus luiden...' Volgen de drie artikelen, waaronder: 'De geboorteaangiften moeten worden gedaan, binnen drie dagen na de bevalling tegenover de plaatselijke ambtenaar van de burgerlijke stand; – het kind zal hem worden getoond.'

Van Maanen richtte zich met zijn overwegingen tot zowel de koning als diens oudste zoon Willem, de prins van Oranje. Hij was immers de vader van het kind waarvan de geboorte nu elke dag kon worden verwacht. Maar het oordeel van de verhoopte grootvader scheen van groter gewicht. Koning Willem I liet bij monde van zijn secretaris weten dat hij 'geene reflectiën' tegen de Memorie had.²

Op 6 februari ontbood Van Maanen de ambtenaar van de burgerlijke stand in Brussel, Louis baron De Vos de Cauwenberghe, op het ministerie om de gang van zaken rond de geboorteaangifte te bespreken. Het ging louter om de ambtelijke formaliteiten. Ze hadden het nog niet over de openbare uitingen van vreugde, zoals de kanonschoten waarmee de geboorte publiek zou worden gemaakt: 101 als het een prins was, en 34 voor een prinses.³

Zelfs na het onderhoud met De Vos had Van Maanen nog niet alle gegevens op een rij. Hij kon er blind naartoe lopen, maar hoe heette eigenlijk de *straat* waaraan de aanstaande vader woonde? Een verzoek om nadere inlichtingen werd door de Brusselse edelman per omgaande beantwoord: het *hôtel* van Zijne Koninklijke Hoogheid de Prins van Oranje was gelegen aan de Rue du Conseil, zevende sectie. Aan het straatje stond de voormalige Kanselarij van Brabant, die sinds mei 1816 het tijdelijk onderkomen was van de kroonprins en zijn vrouw. In hetzelfde gebouw zetelden ook de Staten-Generaal.⁴

Naast medegevoel krijgt men een zekere bewondering voor de machtigste minister in het koninkrijk, die zich niet te goed voelde staatszaken te combineren met dit ambtelijke gepuzzel. Maar waarom had uitgerekend Van Maanen de opdracht gekregen om de geboorteaangifte af te wikkelen? Hij stond immers niet bekend om zijn onwankelbare Oranjegezindheid.

De grilligheid van de vaderlandse geschiedenis tussen 1795 en 1817 laat zich aan geen persoon zo goed aflezen als aan Cornelis Felix van Maanen. Hij leefde van 1769 tot 1846, zodat hij nét de grondwetswijziging van 1848 niet meer meemaakte, die hem trouwens weinig genoeg zou hebben gedaan. Hij was echter oud genoeg om de opkomst en ondergang van de patriotten mee te maken, de veranderingsgezinde tegenstanders van de Oranjes. Zijn loopbaan zegt veel over wie hij was, maar niet minder over de uiteenlopende heersers die hij diende.

Zijn vader Johan van Maanen, een bekend jurist in Den Haag, sloot zich in een vroeg stadium bij de patriotten aan. Aanvankelijk ging het hem en zijn geestverwanten voor de wind: ze verdreven de weinig populaire stadhouder Willem v uit Den Haag en kregen op steeds meer plaatsen de macht in handen. Tot 28 juni 1787, de dag dat Wilhelmina van Pruisen, echtgenote van de stadhouder en moeder van de latere koning Willem I, door een patriottische factie naar Goejanverwellesluis werd opgebracht. Na haar vrijlating riep ze de hulp in van haar machtige broer, de Pruisische koning Friedrich Wilhelm II. Nadat die gewapenderhand de oude orde in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden had hersteld en Wilhelmina's antiorangistische kwelgeesten ervan langs gaven, moesten de patriotten het overal in het land ontgelden. Cornelis Felix van Maanen, net achttien, was er getuige van dat zijn ouderlijk huis werd bestormd en geplunderd.⁵

Het waren stormachtige tijden geweest, die velen zich in 1817 levendig herinnerden. Zelfs de hoofdpersoon van die gebeurtenissen, prinses Wilhelmina, kon er nog altijd over meepraten. Ook in het licht van wat volgde, was het opmerkelijk dat juist Van Maanen de geboorteaakte van haar achterkleinkind moest opstellen.

Terwijl de stadhouder zich in 1788 weer aan zijn bestuurlijke taken wijdde, doorliep Van Maanen zijn rechtenstudie aan de universiteit van Leiden. Zijn prille loopbaan leek van de politieke tegenwind weinig hinder te ondervinden, maar hij stelde zich, als het erop aankwam, dan ook niet overdreven principieel op. In 1793 vestigde hij zich als advocaat in Den Haag. Toen hem gevraagd werd om, ter bevordering van zijn praktijk, de eed af te leggen op het erfstadhouderschap, deed hij dat.⁶

Het valt echter niet te ontkennen dat Van Maanen veel te winnen had bij

het verdwijnen van datzelfde erfstadhouderschap. Dat moment brak in 1795 aan, toen de Fransen, twee jaar nadat ze de stadhouder de oorlog hadden verklaard, het land binnentrokken en de patriotten, inmiddels Bataven geheten, aan de macht hielpen. Stadhouder Willem v week met zijn gezin uit naar Engeland. In zijn gezelschap bevonden zich ook prins Willem Frederik, de latere koning Willem I, met zijn vrouw Mimi en hun zoon, net twee jaar oud, die in de verre toekomst koning Willem II zou worden.

Terwijl de Oranjes in ballingschap van de schrik bekwamen, aanvaardde Van Maanen in de nieuwe Bataafse Republiek de betrekking van procureur-generaal. Hierdoor werd hij een spilfiguur in een serie politieke processen. Als procureur beschuldigde hij bijvoorbeeld zijn collega-jurist Ocker Repelaer van Driel, een vurig orangist, van hoogverraad. Van Maanens strafeis: de dood door

Cornelis Felix van Maanen, minister van Justitie en na de koning de machtigste man van Nederland. Als vertrouweling van koning Willem I werd hij belast met de aangifte van Willems geboorte.

Litho van G.L.F. van Kinschot naar een schilderij van F.B. Waanders

het zwaard, en betaling van de proceskosten. Hij moet overigens diep opgelucht zijn geweest toen Repelaer, met wie hij ondanks alles bevriend was en bleef, tot vier jaar gevangenisstraf werd veroordeeld. Het was de Bataafse wetgeving die hem zijn harde opstelling had voorgeschreven – en vóór alles was Van Maanen een handhaver van de wet.

Dit ervoer ook de jurist Gijsbert Karel van Hogendorp, die net als Repelaer de Oranjes trouw was gebleven. Toen Van Hogendorp in 1801 opriep om de oude gezagsverhoudingen te herstellen en dit document – tegen zijn bedoelingen in – in druk verscheen, kreeg hij met Van Maanen van doen. De procureur verzocht enkele collega-juristen elders in het land om een nader onderzoek naar ‘de bekende geruchtgemaakt hebbende verklaring door gemelden G. van Hogendorp aan het Staatsbewind gedaan’. Net als in het geval van Repelaer had Van Maanen het niet zozeer gemunt op de persoon zelf, maar was zijn demarche gericht tegen de *verspreiding* van het document. Dát was onwettig.⁷ Hij stelde een lijst op van vooraanstaande burgers die volgens hem orangisten waren, ‘malcontent’ bovendien en dus een bedreiging van de staatsveiligheid. Ook Van Hogendorp – ‘zeer groot Orangist’ – had hij op de lijst gezet.⁸

De teloorgang van de Bataafse Republiek en de patriottische idealen, de stichting in 1806 van het Koninkrijk Holland met Napoleons broer Lodewijk Napoleon aan het hoofd en ten slotte, in 1810, de inlijving van dat koninkrijk in het Franse keizerrijk stonden Van Maanens loopbaan niet in de weg. In 1807 werd hij minister van Justitie en Politie. Drie jaar later trad hij toe tot de *Conseil pour les affaires de Hollande*, een adviesraad die in Parijs zetelde. Hier ontmoette hij ook keizer Napoleon, die diepe indruk op hem maakte. En hij deed zijn werk met de ijver die men van hem gewoon was. Zo kwam het dat hij weldra ook staatsraad in buitengewone dienst werd en ten leste – prachtige beloning voor jarenlange toewijding aan de totstandkoming van de rechtsstaat – de eerste president van het Keizerlijk Gerechtshof.

En toen werd het 30 november 1813, de dag waarop Willem Frederik, de zoon van de inmiddels overleden stadhouder Willem v, op het strand van Scheveningen landde. Zijn goede verstandhouding met zijn voormalige gedaagden kwam Van Maanen vanaf dat moment zeer van pas. Van Hogendorp wees prins Willem Frederik, vanaf 2 december soeverein vorst, op de kwaliteiten van Van Maanen. Zelfs Repelaer van Driel prees de verdiensten van de man die ooit de doodstraf tegen hem had geëist. Zo kwam het dat Van Maanen op 6 december tegenover de soeverein vorst stond: niet als beschuldigde van samenspannen met de vijand of hoogverraad, maar als lid van de juist ingestelde Kabinetsraad, waarin hij belast was met alle taken ‘welke tot dusver aan den Groot

Rechter Minister van Justitie pleegden te geschieden'. En hij sprak de vorst toe, niet deemoedig of berouwvol, maar met klinkende stem, kin omhoog:

Doorluchtige Vorst en Heer! De blijde terugkomst van Uwe Koninklijke Hoogheid op den Vaderlandschen grond, de plechtige en aandoenlijke verklaring der edele gevoelens, welke haar bezielen, de hartelijke en edelmoedige bereidvaardigheid, waarmede Uwe Koninklijke Hoogheid aan de roepstem van geheel Nederland heeft voldaan; vervullen de harten van alle Uwe landgenooten met de reinste vreugde en dankbaarheid.⁹

Aldus een man die drie weken daarvoor nog onvoorwaardelijk achter de Franse keizer had gestaan.

Van Maanens optreden zegt veel over hemzelf, maar niet minder over de stemming in die dagen. Als de bevrijde Nederlanders zouden overgaan tot vervolging van de collaborateurs, met wie moesten ze dan beginnen? Bijna iedereen had op een of andere manier wel met de Fransgezinde overheid meegewerkt, of er zelfs deel van uitgemaakt. Napoleons bekendste bondgenoot in de Nederlanden was niemand minder dan de soevereine vorst zelf. Tussen 1802 en 1806 had Willem Frederik immers met instemming van de Fransen geregeerd over het Duitse vorstendom Fulda.

Van Maanens landgenoten hadden zich nauwelijks anders opgesteld dan de hooggeplaatste jurist. Zij hadden de achtereenvolgende veranderingen in het staatsbestel gelaten ondergaan en begonnen pas weer naar de terugkeer van de Oranjes te verlangen toen het einde van de Franse heerschappij ophanden was. Toen het eenmaal zover was, gedroegen ze zich alsof de stadhouder en zijn nageslacht nooit uit hun gedachten waren geweest. De dagboek aantekeningen van Willem de Clercq, koopman en chroniqueur van het dagelijks leven in de negentiende eeuw, spreken voor zich. Iedereen was opeens orangist, stelde De Clercq vast, van dienstmeid tot dichter: '*Bilderdijk* is door de tegenwoordige omwenteling geheel verrukt. Voor het eerst eene oranje Cocarde ophebbende ziet hij zich in den spiegel, keert zich oogenblikkelijk naar zijne vrouw en kinderen en boezemt zijn gevoel in een fraai vaers uit.'¹⁰

Een grote afrekening was in 1813 dus niet aan de orde. Integendeel, bijna iedereen stuurde aan op een beleid van eensgezindheid en verzoening. Johannes Hendricus van der Palm, dichter, predikant, befaamd redenaar én gewezen patriot, vond zichzelf terug 'in het midden van een eendragtig, gelukkig volk, 't welk eensklaps juk en boeijen van hals en handen zijn afgevallen'.¹¹

En toch, hoe plooibaar Van Maanen zich bij de machtswisseling ook had be-

toond, de patriot van weleer gaf zijn oude ideologie er niet helemaal aan. Dit bleek uit zijn bijdrage als lid van de commissie die van de beroemde (derde) *Schets eener Constitutie* van Van Hogendorp een werkbare grondwet moest maken. Hij ontdeed de *Schets* van zijn al te reactionaire elementen en zorgde ervoor dat veel vernieuwingen uit de Franse tijd in stand bleven. Aldus droeg Van Maanen, die aanvankelijk zelfs had voorgesteld om gewoon maar de napoleontische grondwet te handhaven, ertoe bij dat de invoering van de constitutionele monarchie geen terugkeer betekende naar het ancien régime.¹² Het was wat dat betreft ook symbolisch dat Van Hogendorp op 29 maart 1814, toen de ontwerp-grondwet in de Amsterdamse Nieuwe Kerk werd goedgekeurd, een aanval van jicht kreeg en verstek moest laten gaan. In zijn plaats zat Van Maanen de bijeenkomst voor.¹³

Het betekende niet dat er in het nieuwe koninkrijk veel terug te vinden was van de democratische waarden die de patriotten in de begintijd van de Bataafse Republiek hadden gekoesterd (maar amper beleden). ‘De grondwet bestaat slechts door mij,’ zou Willem I in 1820 verklaren.¹⁴ Van Maanen verzette zich niet, zomin als hij was opgestaan toen de idealen van de Bataafse Republiek te loor waren gegaan. Hoewel hij er weinig in zag, legde hij zich ook neer bij de vereniging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Zijn ambitie en zijn loyaliteit aan het hoogste gezag, uit welke hoek dit ook kwam, gecombineerd met zijn solide taakopvatting als jurist, zorgden ervoor dat hij snel wist door te dringen tot de entourage van de koning. Voor Willem I was de nieuwe minister van Justitie bovenal een degelijke werkkraacht, die zich al spoedig ontwikkelde tot een raadgever op wie hij altijd kon terugvallen.

En zo geviel het dat de koninklijke familie in februari 1817 een beroep deed op Cornelis Felix van Maanen, toen er aangifte moest worden gedaan van een geboorte. Een privéaangelegenheid, zeker, maar niet minder een zaak van staatkundige betekenis. Op 20 februari 1817 verzocht hij de Brusselse ambtenaar van de burgerlijke stand om zich ‘des namiddags, ten 12 Uren precies te willen bevinden in het hof, thans bewoond door z. k. h. den Prins van Oranje’. De Vos de Cauwenberghe haastte zich naar de gewezen Kanselarij. Niet naar de hoofdingang, want het briefje van Van Maanen bevatte nog een aanvullend regeltje: ‘De Heer De Vos gelieve in te rijden de achteringang van het hof van den Prins van Oranje, in de Oranje straat.’ De baron, lid van de Brusselse regeringscommissie, was aldus veroordeeld tot de achterdeur, waar hij zich met lakeien en leveranciers toegang moest zien te verschaffen tot het hof. Vermoedelijk was dit niet een oefening in nederigheid, maar eerder bedoeld om van de aangifte geen vertoning te maken.

Vier heren zetten die dag hun handtekening onder een eindeloze ambtelijke volzin:

Op heden den twintigsten February des Jaars Duizend acht honderd zeventien des namiddags ten twaalf uren heb ik, Louis Baron DeVos de Cauwenberghe, lid van de regerings commissie der Stad Brussel, en als zoodanig belast met de Werkzaamheden van beambte van den burgerlijken stand aldaar mij ingevolge van eene bij mij ontvangen aanschrijving van den heer Minister van Justitie, bevonden in het hotel aldaar thans bewoond door Zijne Koninklijke Hoogheid Willem Frederik George Lodewijk Prince Van Oranje, staande in de straat van den Rade van Braband afdeeling numero honderd twee en twintig, ten einde in het gewone register der akten van geboorte in te schrijven het vorstelijke kind waarvan hare Keizerlijke Hoogheid Anna Paulowna Groot hertoginne van Rusland en Gemalinne van Zijne Koninklijke Hoogheid den Prins van Oranje voornoemd is verlost.¹⁵

Die verlossing had de avond daarvoor, om kwart voor elf, haar beslag gekregen.¹⁶

De prins van Oranje deelde DeVos mee dat het kind, aan de ambtenaar ‘vertoond wordende’, van het mannelijk geslacht was en Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk zou heten, roepnaam Willem.